

İbn Haldun'un Tavırlar Nazariyesi Bağlamında Tunus Olaylarının Değerlendirilmesi

Yusuf Yaman²

Özet

Dünya'da ve özelde de İslam camiasında meydana gelen sosyal olayların batı kaynaklı düşünürlerin teorileri zaviyesinden anlamlandırılma çabası eksik kalmaktadır. Nihayetinde tüm toplumlara uygulanabilecek tartışmasız bir tek teorinin olmadığı yakın zamanda tüm aktörler tarafından kabul edilen bir fenomen olmuştur. Tunus'ta meydana gelen ve kısa zamanda tüm Orta Doğu'yu etkisi altına alan Arap Baharı olarak adlandırılan süreçte beklenen baharın gelmediğine şahit olmaktayız. Bu makalede Arap baharı sürecinin başladığı yer olan Tunus'ta ortaya çıkan bu reformun saiklerini anlamak için yine bu topraklarda çıkmış ve zamanının ötesine ulaşmış olan İbn Haldun(1332-1406)'un "Tavırlar Nazariyesi" ile sosyal değişmeye ilişkin bir bağ kurma denemesi yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İbn Haldun, Tunus, Yasemin Devrimi, Tavırlar Nazariyesi

Evaluation of Tunisian Events in the Context of Ibn Khaldun's Theories of Attitudes

Abstract

The social phenomena that take place in the world and especially in the Islamic mosque are lacking in the effort to make sense of the theories of western thinkers. Eventually, there is no theory to argue that can be applied to all societies, and it has become a phenomenon accepted by all actors in the near future. We are witnessing that the expected spring does not come in the process that is called Arab Spring, which takes place in Tunisia and shortly affects the whole Middle East. In order to understand the motives of this reform that took place in Tunisia where the Arab Spring process started, Ibn Khaldun (1332-1406), who came out of this land and reached beyond his time, will try to establish a connection with social change through his "Theories of Attitudes".

Keywords: Ibn Khaldun, Tunisia, Jasmine Revolution, Theories of Attitudes

Giriş

İbn Haldun(1332-1406), devletin oluşumu asabiye bağının kurulmasına dayandırmakla birlikte yıkılışını da asabiye'nin çözülmesi ve asabiye kaynaklı birlikteliğin bozulmasına dayandırmaktadır. Asabiye'nin toplumsal oluş ve yok oluştaki etkisine çok büyük önem vermektedir. Bu nedenle tarihi olayların kaydedilmesini sağlayan tarihçilerin Umrana ve asabiye dair bilgilerinin olmasıyla doğru bir tarihçilik yapacağı üzerine durmaktadır. İbn Haldun, tarihi "yolu kutsal, faydası çok, gayesi şerefli bir ilim" olarak tanımlar(Haldun, 1988: 29). Çünkü onunla ümmetlerin ahlaklarında, Enbiyanın siretlerinde, meliklerin siyasetlerinde

² Marmara Üniversitesi. Doktora öğrencisi. yyamanankara@gmail.com

ortaya çıkan hallere vakıf olunur. Tarih bilgisinin önemliliğini belirterek tarih yazıcılığında yapılan eksikliklerin giderilmesi yoluna gitmiştir. Doğru bir tarih bilgisi doğru bir analiz yapma imkânı doğuracaktır, haliyle doğru bir analizle bir sonraki nesil için yol gösterici olacaktır. Tarih benzer olayların benzer sonuçları doğurduğuna dair birçok tecrübeye sahiptir. “Tarih tekerrürden ibarettir”.

Doğrusal (linear) bir tarih görüşüne dayanan modernizme göre, “İbn Haldun tamamıyla terakki (ilerleme) aleyhtarıdır. Herşey hareket ettiği noktada nihayet bulur ve yeniden başlar.” Doğrusal bir tarih görüşüne sahip olmaması onun “modern” değil İslami geleneksel bir çizgide olduğunu gösterir. Muhammed İkbâl, İbn Haldun’un Mukaddimesinin bütün ruhunun Kur’an-ı Kerim’den aldığı ilhama dayandığını belirtir. “İlerleme, Avrupalıların yakın zamanlarda geliştirdikleri bir anlayıştır ve modern olmak “ilerlemeci” olmaktır.” İslam âlimleri için ise tarih çevrimsel bir şekilde gelişir. “Tarih bu yüzden tekerrür etme eğilimindedir. Ancak tarih aynı aktörler, olaylar şeklinde tekrarlanmaz. Olaya sebebiyet veren boyutlar yine de aynıdır: Mekân ve insan tabiatı. Merkezde “Mükemmel insan” olarak Resulullah yer alır. Bütün zaman kesitlerinde yaşayan insanlar için ana cazibe kaynağı asr-ı saadettir. Müslüman hangi mekânda ve zamanda olursa olsun fitrat eksenine bağlı olarak “niteliği” temsil eder. Yükseliş, düşüş Allah’ın iradesi içinde insanların fitrata olan yakınlık ve uzaklığına göre değişir.” İbn Haldun’un dairesel tarih anlayışı çağının bedbin yapısından veya kaderci olmasından değil, İslam’ın dinamik evren anlayışından dolayıdır (Albayrak, 2000: 72).

Bu makalede İbn Haldun’un kaçınılmaz son dediği asabiyyetin, yönetimin ve nihayetinde ekonominin de bozulmasıyla çökmüş maruz kalan Habib Burgiba selefi Bin Ali döneminin yıkılışını tavrılar nazariyesi bağlamında incelenecektir.

1. İbn Haldun’un Umran Bilgisi ve Organizmacı Devlet Anlayışı

1.1. Umran

Umran çok farklı anlamları ihtiva etmektedir: Sosyoloji, medeniyet, ilmi içtima, cemiyet ilmi gibianlamlara gelmektedir. Umranın ne olduğunu İbn Haldun şöyle açıklar: Tarihçilerin enyaygın hatası umrandaki ahvalin tabiatı hakkındaki bilgisizlikleridir (Haldun, 1988:329). Çünkü her hadisenin zatında veya ona arız olan ahvalde sadece ona ait olan bir tabiatı vardır. Eğer bir olay hakkındaki bir haberi işiten tarihçi onun öyle olmasını gerektiren sebepleri ve bunların tabiatlarını bilirse bu bilgi ona haberlerin doğrusunu yanlışından ayırt etme imkânını verir. Bu ise rivayetlerin sıhhatini araştırma konusunda en tesirli yoldur (Haldun, 1988: 329- 330). İbn Haldun'a göre tarihçi, müfessir ve nakilcilerin düştüğü hataların temel sebebi sadece nakillere itimat etmeleri. Bunları benzer olaylara kıyaslamamalarıdır (Haldun, 1988: 291-292). İbn Haldun “Beşeri Umranın kendine has meseleleri vardır. Bu meseleler, beşeri umrana birbirini takip ederek lahık olan avarızdan (sebeup-sonuç) ibarettir (Haldun, 1988:86) olduğunu ifade eder. “İbn Haldun’un hedefi, “masal”cılarının masallarını yakmaktır.” O, “çağın anlamak için eğilir tarihe. Çünkü her tarih eseri, doğrudan doğruya veya dolaylı olarak yazarın hayat tecrübesine bağlıdır.” (Albayrak, 2000: 72).

İbn Haldun, tarih ilminin şeffaf anlaşılır ve hurafelerden uzak bir anlama kavuşmasını “umran ilmi”nin öğrenilmesiyle olacağını belirtir. Bu ilim, âlemin umranından ibaret olan insan toplumunu ve ona tabiatı gereği arız olan halleri, bu hallerin zorunlu sonuçlarından ibaret olan tarihi ve tarihin hakikatini konu edinmektedir (Haldun, 1988:286, 328, 331).

Umran ilminin amacı, insanları taklitten kurtarıp daha önce olmuş bitmiş olanla daha sonra olacak olanın anlaşılması konusunda bir bakış açısı kazandırmaktır(Haldun, 1988,s: 285-286). İbn Haldun'a göre her şey ve oluş bir amaca yöneliktir (Haldun, 1988: 545) insan varlık şartları açısından toplumsallığa. Toplumsallık asabiyete. Asabiyet de mülke matuf olarak var olur. Gayesini tahakkuk ettiren varlık sebebini yitirir ve yok olur. Onun yerini benzer amaçlara yönelmiş olan yeni varlıklar alır. Baki olan sadece Allah 'tır. İbn Haldun'da görülebilen toplum metafiziği bu oluş-yok oluşun sabit ve genel geçer kurallarını. Kendi ifadesiyle "sünnetullah fi halkıhl" veya "adetullah" ı tesbit etme gayretinin adıdır. (Diyanet Vakfı Ansiklopedisi,1999:544).

Umran ilminde bir tarihçi olarak toplumsal değişimin sürekli ama yavaş olduğunu belirtmekle birlikte bir önceki toplum ve bir sonraki toplumun da olduğu gibi mevcut toplumlarında değişime maruz kalacaklarını belirtir. Bu değişim modern çağlardaki gibi tek bir hat üzerinde doğrusal ve ilerlemeci bir yöne haiz değildir. Aksine bir döngüden bahseder. Bu döngüyü birey toplum ve devlet bazında kavramsallaştırır. Nasıl ki insan doğar, büyür, gelişir, yaşlanır ve nihayetinde de ölürse devletler de aynı şekilde bu süreci yaşarlar. Devlet için farklı olan bir şey varsa o da kabuk değiştirme yoluyla ömrünü uzatmasıdır. Bu kabuk değiştirme de yönetici değiştirmek olarak belirtir.

İbn Haldun kendi dönemindeki toplumsal yapıyı çözümlenmiş ve böylece en alt kademe olan nesep ile bir araya gelen kabileden sebep asabiyeti ile oluşan devleti inceleme konusu edinmiştir. Bu incelemeleri ampirik veriler ışığında yapmış ve olgusal sonuçlarla yeni bir bilimin öncülüğünü yapmıştır. Şimdi bu toplumsal yapıya kısaca göz atmak gerekmektedir.

1.2.Bedevi toplum:

Bedevi toplumlarını oluşturan bireyler birbirlerine çok bağlıdırlar. İbn Haldun bu durumu "asabiyet" kavramı ile açıklıyor. Ona göre asabiyet geliştikçe bireylerin birbirine olan bağlılıkları da artar. Bu bağlılık göçebe toplumların yaşam tarzlarından kaynaklanmaktadır. Bağımsız yaşayan göçebe bir kabile, dıştan tehlikelere karşı kendisini korumak ve doğal ihtiyaçlarını karşılamak için kuvvetli bir dayanışma içerisinde olmalıdır. Böyle bir kabile kendi mensuplarına, dışa karşı uyanık olmayı, kendi aralarında ise dayanışma içinde olmayı telkin eder. Bu şartlar içerisinde göçebe insanı, dışa karşı haşin ve mücadeleci, içe karşı ise merhametli ve yardımsever insandır. Göçebe toplum ihtiyacı kadar üretir. Konut barınmayı, gıda yaşamayı, giyecek örtünmeyi sağlayacak kadardır. İhtiyaç maddelerinde çeşitlilik ve lüks yoktur. Göçebe insan rahatlığa ve bolluğa alışmadığı için kanaatkârdır. Kabilenin çıkarını kendi çıkarlarından üstün tutar, egoist değildir, diğerlerini düşünür ve yüreklidir.

1.3.Hadari Toplum:

İbn Haldun her göçebe toplumun zamanla gelişme göstererek toprağa yerleşeceğini, bunun nedeninin ise göçebe toplumların güç ve servet kazandıkça yerleşik bir hayat sürme isteklerinin artması olduğunu ileri sürmüştür. Böylece göçebe toplumlar yavaş yavaş kasaba ve şehirlere yerleşirler. Bunun sonucu olarak devlet aşaması ortaya çıkar. Devlet aşamasında otorite, insanları dış tehlikelere karşı koruduğundan, insanlar askerlikten ve güvensizlik ortamının doğurduğu yaşam tarzından vazgeçerek, sanat, edebiyat, mimarlık gibi kültürel konularla ilgilenmeye başlarlar. Böylece yerleşik hayatta insanlar kendi zevk ve rahatlarını düşünerek egoist olurlar ve cesaretlerini kaybederler. Ayrıca otoritenin her alanda kendini hissettirmesi insanların bağımsızlık duygularını da yok eder.

Önce bedevi hayat vardı, bunun üzerine hadari hayat oluştu. İbn Haldun, bedevilik – hadarilik ayrımında ictimai bir ayrım yapar. Bu iki farklı toplumsal formdan bedeviliğin ahlak olarak daha üstün olduğunu, hadaralığın rahatına düşkünlüğü gibi sebeplerle kolayca kaçtığını ve bencilleştğini belirtir. Hadari toplumlarda lüks, konfor, bolluk, aşırı üretim ve tüketim, işbölümü yaygındır. Bu şekilde olan şehirler hadaridir, böyle olan göçebeler de hadaridir(Haldun, 1988: 105).

İbn Haldun, gerek bedevi olsun gerekse de hadari toplum olsun bunların oluşumunda etkili olan gücün asabiyet olduğunu belirtir. Asabiyetin de bedevilikte birlik ruhunu temsil eden illet nesep asabiyeti, hadari de ise sebep asabiyetidir.

Nesep asabiyetinde sosyal dayanışma ve birlik ruhunu empoze eden kardeşlik aynı soydan gelmekle sağlanıyor, bu aynı nesepten gelen kişilerin iyi günde ve kötü günde bir arada tutulmalarını sağlayan gizil güç niteliğindedir. Bu kardeşlik bağı zamanla yerini farklı bir güce bırakmaktadır. Toplumsal birlikteliği ifade eden bu yeni güç sebep asabiyetidir.

Bu asabiyet ortak bir menfaat, sosyal adaleti sağlayan idarecinin yanında olmak şeklinde anlamlandırılan mezhep asabiyeti, ırk asabiyeti ve din asabiyeti şeklinde olabilmektedir.

Fındıkoğlu (1946:802) bu asabiyet şeklini şu şekilde açıklamaktadır: "Muhtelif vesile ve suretlerde kandaş çevreye girmiş uzuvların arz ettiği asabiyet"tir. Bu asabiyet şekli göçebe kabilenin yerleşik hayata geçmesiyle oluşur. Yerleşik hayata geçildikten sonra, biyolojik kan bağından doğan nesep asabiyeti ortadan kalkmağa başlar.

Onun yerini ideolojiden kaynaklanan asabiyet alır. Yerleşik hayatta bireyleri soy birliği üzerinde tutmak ve yönlendirmek mümkün olmaz. Zira böyle bir toplumda nesepler karışmış durumdadır. Bunun için yerleşik toplumda bu fonksiyonu "din" görür. Bireyler din siyasetinde birbirlerini severler, sayarlar ve böylece toplumsal düzen sağlanmış olur(Azarkan, 2014:42).

İbn Haldun, toplumların devlet haline gelebilmelerini asabiyetle mümkün görmektedir. Hiç bir toplum asabiyetini oluşturmadan devlet kuramaz, hatta yaşamını bile sürdüremez. Asabiyeti oluşmayan toplumlar en ufak bir zorlama karşısında dağılmaya mahkûmdurlar. Asabiyet devlet kurulduktan sonra da önemini yitirmez.

Devletin sürekliliği de asabiyete bağlıdır. Asabietsiz hiçbir devlet kurulmaz. Devletin kurulabilmesi için maddi ve manevi güç gerekir. Bu ise asabiyetin kendisidir(Azarkan, 2014: 52).

1.4.Devlet

Toplumsal varlık alanında bazı karakter ve ahlak özellikleri kazanan insan, zorunlu olarak diğer insanlarla beraber yaşarken yakın akrabalık ilişkilerinin getirdiği bir bağlılık duygusu ile yakın akrabalarını uzak akrabalarından. Onları da aralarında akrabalık bağı olmayan diğer insanlardan ayırır. Bunun neticesinde toplumda birbirleriyle özel dayanışma içinde bulunan gruplar ve güç odakları ortaya çıkar. Bunlar arasında gücü en fazla olan, toplumsal gerçeklik ve varlık alanında gidişi tayin edecek başkanlığı elde eder (Haldun, 1988,s: 489) .

İbn Haldun'a göre devletin hakikati, aslı ve içeriği, "insanlar için zaruri bir sosyal kurum" oluşudur. Devletin temel unsuru ise "güç", "kuvvet" ve "otorite" de ifadesini bulan "egemenliktir." Bu unsur, insanın doğasında var olan "gadap" ve "hayvaniyet" (animality)in birer yansıma biçimidir. Buna göre, insanın insanı yönetmesinin ve onun üzerine egemenlik kurmasının psikolojik nedeni gadap(gazap), savunma ve galip gelme gibi insan doğasındaki hayvani duygulardır. İbn Haldun, devlet kuran gücün "asabiyet" olduğunu, ancak her asabiyetin bir devlet kuramayacağını, gerçek anlamda devletin (mülk-i tam, mülk-i hakiki) yalnızca, halkı egemenliği altına alan, vergi toplayan, elçiler gönderen, sınırları koruyan ve gücünün üstünde bir güç bulunmayan asabiyete mahsus olduğunu söylemiştir(Azarkan, 2014: 85).

İbn Haldun yasaların üç tür altında toplanabileceğini belirlemiş, bundan hareketle yönetim biçimlerini de üçe ayırmıştır. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

Mülk-i Tabii: Doğal yönetim, Bu yönetim biçimi zor, güç, baskı ve kişisel arzulara dayanan keyfi bir yönetimdir(Haldun, 1988:541). İbn Haldun'un sözünü ettiği bu yönetim biçimi, günümüzde diktatörlük olarak adlandırdığımız otokratik ve anayasal olmayan yöntemlerdir.

Mülk-i Siyasi: Siyasal Yönetim, Maddi yararların elde edilmesi ve zararların giderilmesi doğrultusunda aklın buyruklarınca gerçekleştirilen bir yönetim biçimidir. Laik (secular) bir yönetimdir. İbn Haldun'a göre bu tür yönetim eğer dine saygılı olursa iyi, dine saygılı olmazsa kötü bir yönetim halini alır(Haldun, 1988:541-542). Bu yönetim biçimi günümüzün anayasal yapıya sahip demokrasileriyle özdeştir.

Hilafet: İnsanların maddi ve manevi çıkarlarının yönetilmesidir. Hilafet, dinin korunması ve dünyanın dini kurallara göre yönetilmesi için şeriat sahibi olan peygamberlere vekâlet etmektir(Haldun, 1988: 542-543). Bu üç yönetim şekline hangisi ile yönetilirse yönetilsin toplumsal refah ve adaleti sağlamanın esas olduğunu ve bunu sağlması halinde de meşru birer yönetim olacaklarını belirtir.

Farklı yönetim şekilleri ile birlikte her devletin beş aşamadan geçtiğini belirtir.

1.5.Tarımlar Nazariyesi

Bir devletin doğuşunun kabile şeklinde ortaya çıktığını bu kabiledeki insanların nesep asabiyesine dâhil olduklarını ve aralarından biri reis olarak atamaları ile başlayan çekirdek yönetim şekline oluşmaktadır. Bu küçük çaplı kabile çevre kabileleri de içine alarak kuvvet ve gücün kardeşlik bağıyla güçlendiği bir aşamadan devlet şeklinde oluşacak bir uygarlığa yönelmektedirler. Bu uygarlıkla bedevi olan toplum hadari topluma dönüşecek bu hadari toplumda da mevcut yönetim şekli reislikten melikliğe dönüşecektir. Yerleşik ve büyük çaplı

hale gelinecek olan devlet formuna bürünen bu toplum farklı aşamalardan geçerek bozulma çözümlenme ve yıkılma evresine gireceği belirtilir.

Dünya üzerindeki tüm yönetimlerin benzer şekilde bir oluş yıkılış yaşamayacaklarını aksine her birinin kendine has özelliklerine göre bu süreçleri yaşayacağını belirtir. İbn Haldun bu yıkılışın esasında üç sebebinden bahseder. Asabiyetin zayıflaması, devlet yönetiminin zulmü, mali yapının bozulması neticesinde olacaktır. Aynı şekilde sürekliliğinde bu üç değişkenin bozulmaması ile olacağını ima yolu ile söylemiş olmaktadır.

Tunus bir uygarlık olarak var oluş ve bir yıkılışa uğraması ve nihayetinde 1956 yılında Fransızlardan bağımsızlığını ilan ederek yeni bir inşa sürecine girmiştir. Bu yeni diriliş ile yeni bir uygarlık kurulmaya başlanmıştır. Habib Burgiba önderliğinde bağımsız Tunus'un inşa edilmesi tüm Tunuslular için bir heyecan sebebi olmuştur. Güçlü bir birliktelik ihtiva eden sebep asabiyeti Tunuslu olmaktır burada. Bu asabiyet çerçevesinde Habib Burgiba toplumuna daha iyi şartlarda yaşama ve modern batı gibi gelişmişlik vadetmektedir. Ekonomik refah seviyesinin yükseleceğini, eğitilmiş insan sayısının artacağını ve en nihayetinde Tunus'taki zenginlikleri tüm ülke olarak sahip olmanın rahatlığını yaşayacakları şeklinde bir gelecek tasavvuru çizmiştir. Güçlü bir birliktelik, yönetimde adalet ve mali olarak herkesin alım gücünün memnuniyet verici olacağı bir toplum için Habib Burgiba vazgeçilmez ve uğruna birçok fedakârlığın yapılacağı lider/melik/reis olmuştur.

Haldun'un Tavırlar Nazariyesinin(Haldun, 1988: 567-570) Tunus Örneği olayında ortaya çıkan siyasal ve sosyal olaylarla ilişkilendirilerek Habib Burgiba ve Bin Ali dönemlerinin bertaraf edilmesinde yatan saikleri görme fırsatı yakalanacaktır.

1. Tavr al-zafer aşamasında Habib Burgiba, insanın geçmişteki metafizik ve teolojik güçlerin etkilerinden soyutlanarak pozitif düşünme dönemine girdiğini belirleyen yasaların olduğuna inanmaktadır. Bu doğrultuda, toplumsal değişimin öncelikle köhnemiş, tarihe karışmış ve gelişiminin değişimin önünü tıkayan dinsel ve geleneksel olanın toplumdan dışlanması gerekliliği üzerine topluma yön vermiştir. Toplumun desteğini alarak Fransa etkisinde olan kurumlar millileştirilmiş. Eğitim hakkı verilmeyen Tunuslular bu hakkını elde etmiş. Burgiba için çağdaş medeniyetler seviyesine gelme arzusu toplumsal değişimde önemli bir itici güç olmuştur.
2. Tavr al- istibdad aşamasında yönetimde liyakat ilkesi yerine hükümdara bağlılık şartı ile yakın çevresini ihya etmiştir. Sivil toplum kuruluşlarına kendisine yakın kişileri yönetici koltuğuna oturtmuş kendisine rakip olacağını düşündüğü kişilere yönetimde söz hakkı vererek veya ülkeden sınır dışı ederek bertaraf etmiştir. Yönetimde tek kişi olma yolunda ilerlemiş ve nihayetinde iktidarı kendine has kılmıştır.
3. Tavr al- Farağ, 1970'lere gelindiğinde on yıllık ekonomik kalkınma programı netice vermemiş toplumda bir sürü işsiz üniversiteli gencin olduğu görülmektedir. Ancak gücü elinde tutan Habib Burgiba bu başarısızlığı görmezden gelmiş ve kendi yönetiminin gücüne güvenerek mevcut durumu düzeltme yoluna gitmemiştir. Toplumsal olarak Tunusluların ne olduğu ile

- ilgilenmemiştir. Sonuçsuz kalan girişimlerin kendisinin rahatını bozmamış ve yeni bir kalkınma programı ile uğraşmayarak rehabet dönemine girmiştir.
4. Tavr al- Kunuva'l musallama, mevcut durumun toplumsal boyutu ile ilgilenmek yerine kendi konumunun sürekliliğini sağlayacak önlemler almıştır. İslami Yöneliş Hareketini kuran Muhammed Gannuşi ve akranlarını daha hareket palazlanmadan müdahale etmiş ve önde gelen yöneticilerini hapse attırıştır. Rakipsiz bir siyasal ortamın verdiği rahatlıkla gelişime ve değişime tüm kapılarını kapatmıştır.
 5. Tavr al- İsrâf va'ltabzir, toplumsal rahatsızlıkların büyük patlamalara neden olacağı bir yönetim aşaması olan israf ve toplumsal sorunlara karşı kaygısız bir tutum içine giren bir yönetim aşamasına gelinmiştir. Devletin çözülmeye başladığı ve bu yeni 1956'dan bu yana süregelen uygarlığın çökeceği noktaya gelinmiştir. Ancak Habib Burgiba yönetimine karşı başkaldırının olacağı veya bu uygarlığın yıkılacağı bir süreçte belki de İbn Haldun'un istisna dediği ıslahat hareketi olmuştur. Bu ıslahat hareketi 1987 de Başbakan koltuğunda olan Bin Ali'nin toplumdaki kaos havasını ve Hükümdar olan Habib Burgiba'nın yaşlılığını bahane göstererek yönetime el koymuştur. Bu el koyuş uygarlığın devamlılığı sağlayacak bir yeni kan niteliğindedir.

Bin Ali dönemi, kuruluş aşamasında tüm toplumu kapsayan ılımlı bir aşamadır. Gerek dini gerekse de ekonomik olarak insanlara umut veren bir süreç olarak başlamıştır. Ancak aynen İbn Haldun'un belirttiği kuruluş aşamasından sonraki dönemde yönetici, devleti kendine has kılan bir tutum içine girmiştir. 1989'daki seçimlerde kendine yakın oy alan (%17) En Nahda partisini kapattırıştır. Bu dönemden sonra yönetim ve devlet hükümdarın ve yakın çevresinindir. Ülkedeki zenginlikler kendisine ve yakın akrabalarına yettiği için toplumsal refahı ve ekonomiyi adaletli bir şekilde paylaşma konusuna hiçbir şekilde özen göstermemiştir. Gerek asabiyetin yani birlik beraberliğin bozulması gerek yönetimdeki adaletsizlikler ve son olarak da mali yönde insanların açlık sınırının altında olmaları Bin Ali döneminde toplumda isteneni sağlamamış sadece ülkenin yıkılışını geciktirmeye yaramıştır. Bu geciktirmelere rağmen 17 Aralık 2010 tarihinde Muhammed Buazizi'nin kendini yakmasıyla bağımsızlık sonrası kurulan modern çağdaş Tunus tüm değerleri ile birlikte "Yasemin Devrimi" ile mevcut yönetim yıkılmıştır.

İbn Haldun, yaşadığı devrin siyasal istikrarsızlığının etkisi altında kalarak yaşadığı devirde doğan, büyüyen ve gelişen devletlerin bir süre sonra varlıklarını kaybettiklerini ve yerlerine yenilerinin kurulduklarını gözlemleyerek, bu gözleminden insan organizması ile devlet arasında bir benzerliğin var olduğunu ortaya koymuştur. İbn Haldun'un insan organizması ile devlet arasında bu benzerlik kendisini, insan organizmasında olduğu gibi devlette de hiçbir gücün yıkılmayı önleyemeyeceği sonucuna götürmüştür. Her toplumun olduğu gibi, toplum hayatının siyasal biçimini ifade eden devlet de canlı varlıkların bağlı buldukları bir kanuna tabidir. Yani devlet de canlı varlıklar gibi doğar, gelişir, büyür, yaşlanır ve nihayet varlığını kaybeder(Azarkan, 2014: 85).

Organizmacı bakış açısına 19. yy'a gelindiğinde birçok düşünürün etkilendiği görülmekte bunlardan bir kaç:

20. yüzyılın önemli Alman tarih felsefecisi Oswald Spengler (1880-1936) çağının toplumsal, kültürel ve siyasal koşullarından etkilenmiş bir düşündürüdür. Her kültürün sınırlı bir yaşama sahip olması gerçeğinden yola çıkan Spengler'e göre bir kültür, doğar, büyür ve bir zaman sonra yok olur. Döngüselci bir tarih felsefesini savunan Spengler, tarihi doğrusal bir çizgi şeklinde "eski, orta ve yeni" olarak dönemlere ayıran ilerlemeci tarih anlayışlarını eleştirir (Spengler, 2017: 93-107).

Arnold Joseph Toynbee, medeniyetlerin doğup gelişip çöktüğünü belirten bir diğer Tarihçidir. Bu çöküşün insan benzeri bir organizma ile açıklaması da, Yaşayan uygarlıklardan bizimki dışında hepsinin çoktan çökmüş ve çözülme sürecinde olduğunu gözlemlemek yeterlidir demektedir. Bizim olarak belirttiği batı medeniyetinin de çöküşe doğru gideceğini ancak bunun zaman alacağını belirtir. Ve şöyle der: "Dünyada doğruluğuna kanaat getirilen bir söz vardır: Var olanın ölmesi, büyüyenin yaşlanması Tanrı'nın bir kanunudur." (Alatlı, 2014:1743-1744).

İbn Haldun'un devletin doğal yıkılış nedenini "Organizmacı Devlet Kuramı" ile açıklamaya çalışmıştır. Gerçekten O, insan organizması ile devlet arasında bir benzerliğin var olduğunu ileri sürerek, bu benzerlikten hareketle insan organizmasının bağlı olduğu doğal kanuna devletin de bağlı olduğunu kabul etmiştir. Nasıl ki insanlar doğar, büyür ve sonuçta ölürse devlet de aynı şekilde doğar, gelişir ve yıkılır. İbn Haldun insanların doğal ömürlerinin 120 yıl olduğunu, bu sürenin yaklaşık olarak devlet için de aynı olduğunu ileri sürmüştür. Yani devletlerin azami ömrü de, insanların azami ömrü olan 120 yıldır. Ona göre hiçbir güç bu doğal ömrün sona ermesini engelleyemez (Azarkan, 2014: 15).

İbn Haldun devletin yıkılmasında etkili olan üç faktörden bahseder:

1. Asabiyetin Zayıflaması,
2. Devlet Yönetiminin Zulumu,
3. Mali Yapının Bozulması (Haldun, 1988: 505).

Bu üç faktörün bozulması ile devlet yıkılmaya yüz tutmaktadır. Devletin kuruluşundan yıkılışına kadar devletin yönetici merkezli incelemesini 5 kademede incelediğini yukarıda ayrıntılı bir şekilde belirtmişti.

Bu yıkılıştaki biri iç kargaşa diğeri de dış saldırılar olmak üzere iki boyut vardır. Dış faktör olarak her ne kadar şehir uygarlığı bir başka devletin saldırısı sonucu yıkıldığı görülse de esasında bu devletin yıkılmasında yukarıda sayılan üç faktörün bozulması etkili olmuştur. Zayıf bir asabiyet, devletin yönetilenlere zulüm etmesi ve nihayetinde geçimini sağlayamayacak şekilde yönetilenlerin mali yönden zayıflaması ile devlet içerden yıkılmaya başlamakta ve bir başka devletin saldırısı karşısında direnç gösteremeyen mevcut devletin yıkılması kaçınılmaz olacaktır (Arslan, 2000:141). Tasfiye edilen veya yıkılan devlet yerine yeni bir uygarlık ikame edilir veya mevcut uygarlık devam ettirilir. Bu tarz bir idame ettirme İbn Haldun için istisnai bir durumdur. Genel olan bir durum varsa o da yıkılan uygarlığın yerine yeni bir uygarlık kurulduğudur. Yunan Uygarlığının yerine Roma, İran Sasani Uygarlığının yerine İslam uygarlığının kurulması gibi (Arsal, 2000: 142).

İbn Haldun, nasıl yaratılmış olan her insanın kendisine has bir ömrü varsa, ister bedevi ister hadari her umranda kendisine has bir ömrü vardır (Arslan, 2000:145). Devlet ömrünü uzatmak için ıslahatlar yapabilir, bozulmaları, ekonomik istikrarsızlığı ve vergi yükünün hafifletilmesi gibi iyileştirmeler yapabilir ama nihayetinde bir şekilde bu devlet çözülmeye ve

çökmeye mahkûm olacaktır. Nasıl ki yaşlılık sürecine girmiş bir insan organizmasını yeniden gençleştirmek veya yaşlılık olayını durdurmak mümkün değilse, aynı şekilde yaşlılık arazlarını göstermeye başlayan bir şehir uygarlığını da eski haline çevirmek veya yok oluşa gitmesini önlemek mümkün değildir(Arslan, 2000: 145-146).

2.Dünden Bugüne Tunus

Farklı etnik, dini ve kültürlere ev sahipliği yapmış olan Tunus, Berberiler, Kartacalılar, Fenikeliler, Romalılar, Araplar, Osmanlılar ve Fransızlar olmak üzere birçok medeniyetin etkisinde kalmış iki bin beş yüz yıllık köklü bir tarihe sahiptir.

Tunus'a İslam dini ve Arap kültürünün sirayet etmesi 702 yılında Emeviler dönemine rastlamaktadır. 1534 yılında Osmanlı imparatorluğunun Tunus'u fethetmesi Barbaros Hayrettin Paşa'nın Kuzey Afrika'ya yaptığı sefer neticesinde olmuştur. Sonrasında 1705'te ülke yönetiminde etkili olan Hüseyin Hanedanlığı Osmanlı İmparatorluğu'ndan otonomlaşmıştır(Perkins, 2004: 69-72).

Bu tarihten sonra Tunus Batı etkisine girmiş. 1881'de ise Fransa tarafından fiilen işgal edilmiş. Bu işgalle birlikte yeni bir yönetim şekli olan Fransız Protektorası oluşturulmuş ve Tunus için sömürge olma dönemi başlamıştır.

Fransız yönetim, Tunus'un yeraltı zenginliklerini kontrolü altına almış buradan çıkan madenleri kendi ülkesine götürmüştür. Maden işlerinde ise yerli halk çalıştırılmıştır. Bununla birlikte verimli topraklar yabancı göçmenlere tahsis edilmiştir, Fransız göçmen aileler için yeni mahkeme binaları, eğitim kurumları ve dini mabetler açılmıştır. Fransız yönetim 75 yıl boyunca Tunus'ta etkili olmuştur. Bu süreç içerisinde Yerli halk ikinci sınıf muamele görmüştür.

Eğitilmiş genç Tunuslular çifte standart duruma tepkiler göstermiş bu yönde örgütlenmişlerdir. 1930'lara gelindiğinde, milliyetçi ve İslamcı bir söylemle bağımsızlık mücadelesi veren Düstur hareketine batıda siyaset ve hukuk eğitimi almış Habib Burgiba da dâhil olmuştur. Burgiba, Düstur hareketine modern ve laik bir düzenin savunusu fikrini ekleyerek bu çerçevede bağımsızlık mücadelesini vermiştir. Nihayetinde II. Dünya Savaşı sonrası oluşan Amerika merkezli sömürsüzleştirme çağrılarının da etkisiyle Fransız hükümeti, Tunusluların Protektora yönetiminin sonlanması talebini olumlu karşılamış ve 20 Mart 1956'da Tunus'un bağımsızlığını resmen tanımıştır. 1957'de ise Kurucu Meclis cumhuriyetin kuruluşunu ilan etmiş ve Burgiba'yı cumhurbaşkanı olarak belirlemiştir(Perkins, 1986: 125-129).

Tunus'un modern ve çağdaş medeniyetler seviyesine getirme arzusu Habib Burgiba için en önemli itici güç olmuştur. İnsanın geçmişteki metafizik ve teolojik güçlerin etkilerinden soyutlanarak pozitif düşünme dönemine girdiğini belirleyen yasaların olduğuna inanmakta. Bu doğrultuda öncelikle köhnemiş, tarihe karışmış ve gelişmenin değişimin önünü tıkayan dinsel ve geleneksel olanın toplumdan temizlenmesi gerekliliği üzerine toplumu İnşaya yönelmiştir.

Tunus'un İslam Dini ile olan bağını ve toplum nezdindeki mahiyetini iyi bilen Burgiba toplumsal değişim yolunda İslam'ı adeta bir paravan olarak kullanmış. Her ne kadar Anayasada Tunus'un dininin İslam olduğu ve Besmele ile başlansa da katı bir laiklik uygulamasını görmekteyiz.

Dini mahkemelerin kaldırılması, Medeni Kanun'un kabul edilmesi, Kur'an Kursları ile devlet okullarının birleştirilmesi, Tunus eğitim tarihinde kayda değer bir öneme sahip olan geleneksel ve ağırlıklı dini eğitimin verildiği Zeytune Üniversitesi Milli Eğitim Bakanlığına bağlanması, eğitim dilinin Arapçadan batı modernizm takibini kolaylaştırmak adına Fransızca'ya kaydırılması(Perkins, 2014: 146), Burgiba'nın attığı laik adımlar arasında dikkat çekenlerdendir. Dini ritüellere yönelik olan laik uygulaması ise kamu kurumlarında ve okullarda başörtü takma yasağının getirilmesi olmuştur. Burgiba'nın, Modern bir toplum olan batıda başörtüsü yok ve insanların bir bez parçasına bürünmelerine gerek yoktur şeklindeki açıklamalarla üniversite de dâhil olmak üzere bu yasağı yaygınlaştırmıştır. Bununla birlikte 5 Şubat 1960'da Ramazan ayının başlamasından üç hafta önce, Burgiba geri kalmışlıkla mücadele edilmesinin önemini değinmiş ve yoğun bir çalışma stratejisi belirlemiştir. Ekonomik istatistiklerin Ramazan Ay'ında düşüşe geçtiğini gören Burgiba, işçilerin performans düşüşlerinin önüne geçmek için Ramazan orucunun terkedilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Böylelikle, Burgiba dini geleneğin ve Müslüman kültürünün en önemli ibadetlerinden birini açıkça eleştirmiş ve bu konuda yasak getirme yetkisini de kendinde görmüştür.

Modernleşme yönünde olan toplumsal değişimin İslam dini aleyhine gittikçe sertleşmesi üzerine, İslami Yöneliş Hareketi adıyla bir oluşum kurulmuştur. Kuruculuğunu yapan Muhammed Gannuşi ve arkadaşları tarafından camilerde ve ev sohbetlerinde oluşturdukları illegal sohbet halkalarıyla örgütlenmişlerdir. Bu yeni hareket uzun süredir iktidarda olan Habib Burgiba karşısında alternatif bir siyasal söylem oluşturma ile ilgilenmemiş. Daha çok Dini ritüellere yönelik yasakların kaldırılması ve sosyal haklar ile ilgili konular üzerine yoğunlaşan bir söylem geliştirmiştir. İslami Yöneliş Hareketinin siyasal erke yönelik yıkıcı faaliyeti olmamasına rağmen Habib Burgiba'nın sert müdahalesine maruz kalmıştır. Gannuşi, İslami Yöneliş Hareketi hakkında basın önünde açıklama yaptıktan sadece beş hafta sonra 18 Temmuz 1981'de aralarında Gannuşi'nin de bulunduğu İslami harekete mensup 107 kişiyi tutuklamıştır. Örgüt üyelerinin bir kısmı elli yıl hapis cezası alırken, Gannuşi on yıl hapse mahkûm edilmiş ve yalan haberler yaymakla suçlanmıştır (Hamdi, 1998: 58).

Habib Burgiba, tek kişi iktidarı ile Tunus'u modern çağdaş medeniyetler seviyesine getirme çabasını icra etmek için baskı unsurlarını sonuna kadar kullanarak otoriter bir baskı rejimi oluşturmuştur. Demokrasinin vazgeçilmez unsurları olan gerek siyasi parti açmanın yasak olması gerekse de sivil toplum örgütlerinin devletten bağımsız kuruluşların bürokratik engellerle kısıtlanmasından dolayı alternatif bir yapı oluşmamıştır. Kurulan sivil toplum kuruluşları da sisteme entegre olmuş devletten bağımsız olamamıştır. Sisteme aykırı ve siyasal bir faaliyet içinde olmayan kuruluşlara izin vermiştir.

Zeynel Abidin Bin Ali, özgürlüklerden yoksun, geniş halk kitlelerinin yoğun bir tepki içinde olduğu baskıcı kaos ortamını ve Burgiba'nın sağlık sorunlarını gerekçe göstererek 7 Kasım 1987'de otuz bir yıldır yönetimde olan Burgiba'nın koltuğundan indirerek kendisini Cumhurbaşkanı ilan etmiştir.

Bin Ali İlk dönemlerde İslam ve sivil toplum kurumları üzerindeki kimi yasakları ve kısıtlamaları kaldırmış. Zeytune Medresesi'ne özerkliğin geri verilmesi, devlet radyo ve televizyonunda ezan okunmasına izin verilmesi ve Zeytune ile işbirliği yapılarak imamların

yetiştirilmesi gibi olumlu adımlar atmıştır. Bunlara ek olarak, ülkenin dini meselelerini görüşmek üzere Yüksek İslam Konseyi kurulmuştur(Shahin, 1998: 25). Siyasi parti açmanın önündeki engelleri kaldırmış çok partili dönemi başlatmıştır. İslami Yöneliş Hareketi siyasi bir forma bürünmüş ancak dini bir isimle parti kurma yasağından dolayı En Nahda Partisi olarak Gannuşi liderliğinde siyasi faaliyetlerine başlamıştır. Bin Ali Tunuslular için bir nimet olarak algılanmış kısmi bir özgürlük ortamı oluşturmuştur. Ancak bu durum 1989 seçimlerine kadar sürebilmiştir. Bu seçimlerde her ne kadar birinci parti çıksa da kendisine en yakın olan Nahda'nın oyların %20'ini alması Bin Ali'yi memnun etmemiştir. Düşük bir oy almasına rağmen rakip olarak gördüğü En Nahda Partisini kapattırması, Lideri Gannuşi ve binlerce üyesini tutuklatmış veya sürgüne göndermiştir.

Bin Ali dönemi Burgiba sonrası Tunus için ekonomik ve toplumsal bir refah sunmamış işsizlik her geçen gün artmış ülkenin zenginlikleri kıyı kesiminde yaşayan, hammadde ihraç eden bir azınlık tarafından idare edilmiştir. Batı yanlısı politikalar doğrultusunda hareket etmiştir. Kitle iletişim araçlarından tv, radyo ve gazete gibi basın ve yayımorganlarından aykırı seslere yasak getirilmiş ve halkın haber alma hürriyeti kısıtlanmıştır. Farklı siyasi yapılara ve demokratik hak taleplerine sert karşılık verilmiş İslami unsurlara ve dini mabetlere kısıtlamalar getirmiştir. İşkence, hapis yolsuzluk ve rüşvet yaygınlaşmıştır.

Toplumsal baskının üst seviyelere geldiği bu dönemde ara ara sosyal krizlerin çıktığı görülmektedir. Ancak bu tür protestolar ve ayaklanmalar polisin orantısız ve sert şiddeti ile bastırılmıştır. Bu damla da Muhammed Buazizi olmuştur. Üniversite mezunu olan 26 yaşındaki Buazizi, 17 Aralık 2010 tarihinde, şehir merkezinde tezgâhta meyve sebze satmaktadır. Bir bayan zabıta memurunun yasak yerde satış yapmasından dolayı para cezası vermiş ve akabinde tezgâhına ve terazisine el koymaya çalışması üzerine Buazizi karşı çıkmıştır. Tüm çabalarına rağmen hakarete maruz kalmış ve tezgâhından olmuştur. Bunun üzerine belediyeye gidip cezayı ödemiş ancak tezgâhını geri alamamıştır. Evine gelip yanıcı yakıcı ne varsa alıp belediye binasının önünde kendisini yakmıştır. Tüm müdahalelere rağmen 4 Ocak 2011'de vefat etmiştir. Daha ilk günden bu duruma tepkiler sosyal medya üzerinden(facebook, twitter vb gibi) çığ gibi büyümüş ve halk sokağa inmiştir. Geniş çaplı protestolar her geçen gün büyük katılımlarla tüm Tunus'a yayılmıştır. Bu protestolara Bin Ali yönetimi çok sert müdahalede bulunmuş birçok kişi yaralanmıştır. Gerek ABD gerekse Avrupa'yla olan iyi ilişkilerine güvenerek protestoları bastırmak için müdahalenin şiddetini artırmış. Ancak sessiz kalınması beklenen batı bu duruma karşı sessiz kalmamış Bin Ali yönetimini eleştirmiştir. Halk eylemleri karşısında daha fazla dayanamayan Bin Ali çareyi 14 Ocak 2011'de ülkeyi terk etmekte bulmuştur. Bu süreçten sonra Tunus yeni bir güne başlayacaktır. Bu yeni gün adil ve hakkaniyetli bir yönetim ile devamlılığını sağlayacaktır. 2014 Ekim seçimlere gelinene kadar farklı kesimlerin konsensüs kurmaları ve toplumsal duyarlılığa büyük oranda açık olan bir Anayasa ile süreç nihai hedefine varmış durumdadır. Bundan sonrası tarihin tekrerrür etmemesi için kurulan asabiyet ruhuna sadık kalınmasıdır.

Sonuç

İbn Haldun'un kaçınılmaz son olarak belirttiği çevrimsel tarih anlayışının tezahürünü Tunus örnek olayında ortaya çıkan değişimleri anlamada yeterli olmasa da tutarlı bir sonuç

ortaya çıkarmıştır. Haldun, asabiyyetin, yönetimin ve nihayetinde ekonominin de bozulmasıyla devlet erki değişeceğini belirtir.

Habib Burgiba ve akabinde selefi sayılan Bin Ali döneminde yönetsel olarak sosyal refah ve adalet unsurları halka yansıtılmamıştır. Yasemin Devrimi öncesi Tunus'ta, serbest seçimlerde şeffaflık ve siyasi aktörlerin eşit koşullarda bir seçim sürecine dâhil olmadıkları, halkın haber alma kaynaklarının kısıtlandığı, eğitilmiş işsizlerin her geçen gün arttığı sosyal, siyasal ve ekonomik bir mecra söz konusudur. Seyyar satıcılık yapan Buazizi'nin ve benzeri birçok Tunuslunun hakkını alamaması sosyal patlamada belirleyici rol oynamıştır.

Tavırlar nazariyesi ile İbn Haldun, devlet yöneticilerine mesaj vermektedir. Eğer iktidarın daim olsun istiyorsan seni iktidara getiren “Tavr al-zafer” aşamasına sadık kalmalısın. Aksi takdirde Tunus'un geçmiş siyasal yönetiminde ortaya çıkan olayların tekrarlanması kaçınılmaz olacaktır.

Modernizm ile gelen bağımsız Tunus'un geçmiş (1956-2011) tarihi boyunca, yönetimde toplumu baskı unsuru kullanarak modernleşme sürecine dâhil edilmek istenmesiesasında antidemokratik ve kısıtlı bir özgürlük alanı sunmuştur. Böylesine bir süreçte toplum uzun süre yönetilemediği ortaya çıkmıştır. Haldun her ne kadar toplumlar doğar gelişir ve ölür şeklinde özetlenen bir kuram oluşturduysa da uzun süre yönetimde kalmanın ipuçlarını vermeye çalışmıştır.

Bu durumu çok iyi anlayan Gannuşi 14. Yy'da İbn Haldun'un yöneticinin adil olması gerektiği ile ilgili uyarısını dikkate almıştır. “Demokratik bir seçimle adil bir yöneticinin seçilmesi”(Gannuşi, 2015:127-134) olarak önemli bir kıstas dile getirmiştir. Yönetim şekli ister güce dayalı monarşi, ister dine dayalı halife ve isterse de akla dayalı demokrasi olsun fark etmeyecektir. Esas olanın toplum için refahın adil bir şekilde dağıtılması diğer bir ifade ile adaletin sağlanmasıdır. Ancak bu şekilde devlet yıkılmayacak günümüz için söyleyecek olursak mevcut hükümetler iktidarda kalmaya devam edeceklerdir.

Kaynakça

Alatlı, Alev(2014). “Batıya Yön Veren Metinler IV Moderniteye Doğru Kaotik Modern Dünya”,

Albayrak, Ahmet(2000). “Bir Medeniyet Kuramcısı Olarak İbn Haldun” Uludağ Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi, Sayı:9, Cilt:9, Bursa

Altun, F. (2005).“Modernleşme Kuramı: Eleştirel Bir Giriş”, Küre Yayınları, İst.

Aslan,Ahmet (2000). ”İbn Haldun”, Vadi Yay, İst.

Azarkan, Ezeli(2014). “İbn Haldun'un Devlet Görüşü: Yönetimler Döngüsü”, ISSN:1304-0278

- Bin Ali, Z. (1994). Roger Matthevs ile Mülakat. Financial Times Special Survey of Tunisia. 27 July 1994.
- Bourguiba, H. (1976a). Discours (1959–60). Vol. 7. Tunis: Secrétariat d'État l'information.
- Coşkun Ali (2016). "Sosyal Değişme ve Dini Normlar", Rağbet Yay. İst.
- Çaha, Ömer (1994). "Osmanlı'da Sivil Toplum" Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fak. Drg, Cilt:49, Sayı:3, Ankara
- Feldman, N. (2008). "The Fall and Rise of the Islamic State", NJ: Princeton University Press.
- Fındıkoğlu, Ziyaadin Fahri (1946). "İbn Haldun", Amme Hukuku Dersleri C.II. İstanbul
- Gannuş, Muhammed R. (2015). "Laiklik ve Sivil Toplum", Mana yay. İstanbul
- Giddens, A. (2000). "Sosyoloji", Hüseyin Özel, Cemal Güzel (çev.), Ankara: Ayraç Yayınları.
- Haldun, İbn (1988). "Mukaddime", Çeviren: Süleyman Uludağ, Dergâh Yay, İstanbul
- Köktaş, Rümeyza (2016). "Tunus Politik Kültüründe Sivil Toplum: Tarihsel Bir Analiz" Ormer Perspektif Ser, Sayı 18
- Ling, D. L. (1967). "Tunisia, from Protectorate to Republic", Bloomington: Indiana University Press.
- McClay, W. M. (2002). "Two Concept of Secularism. H. Heclö ve W. M. McClay" (Ed.). Religion Return to the Public Square: Faith and Policy in America içinde. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Meriç, Cemil (1996). "Umrandan Uygarlığa" İletişim yay. İstanbul
- Micaud, C. A. (1964). "Tunisia: The Politics of Modernization", New York: F. A. Preager.
- Nasr, Seyit Hüseyin (1989). "Modern Dünyada Geleneksel İslam", İnsan yay. İst.
- Okumuş, Fatih (2015). "İslami Hareketin İktidar Deneyimi: Tunus ve mısır" Mana Yay. İst.
- Perkins, K. J. (1986). "Tunisia: crossroads of the Islamic and European Worlds", Boulder: Westview Press.
- Kenneth J. Perkins (2004). "A History of Modern Tunisia", Cambridge University Press, New York.
- Rustow D. A. (1985). "Elections and Legitimacy in the Middle East", Annals of the American Academy of Political and Social Sciences, 482:1, 122-146.

- Polat, Ferihan, (2015). "İmmanuel Wallerstein Perspektifinde Arap Baharı Tunus Örneği", Çizgi Yay, Konya
- Sayah, M. (1973). "La Troisième Épreuve: Le Néo-Destour engage un Ultime Dialogue 1950-1951. Histoire du Mouvement National Tunisien", Vol: XI, Tunis: Ministère de l'Information.
- Sayah, M. (1979). "Le Néo-Destour face à la Troisième Épreuve: 1952-1956 Indépendance. Histoire du Mouvement National Tunisien", Vol: XV, Tunis: Ministère de l'Information.
- Salem, N. (1983). "Habib Bourguiba: A Study of Islam and Legitimacy in the Arab World", Yayınlanmış Doktora Tezi. Montreal: McGill University.
- Springborg, Patricia (1998). "İbn Haldun ve Yönetimlerin Döğüsü", Doğu Batı Dergisi, Sayı:2, Ankara
- Spengler, Oswald (2017). "Tarih ve Kültür Felsefesi", Çev: Mustafa Cihan, Pegem Akademi Yay. Ankara
- Toumi, M. (1989). "La Tunisie de Bourguiba à Ben Ali" Paris: Presses Universitaires de France.
- Tanrıverdi, N. (2011). "Yaklaşan Seçim Öncesi Tunus'ta Siyasal Denklemler", Rapor, ORSAM, Ankara.
- <http://www.diyanetislamansiklopedisi.com/ibn-haldun/> (Erişim Tarihi: 25.11.2017).